

Испанската литературна традиция като цивилизационен модел

Любка Славова

Нов български университет, България

Резюме

Испанската литературна традиция има повече от 10 века история. Формирала се е под влияние на три основни елемента: християнски, ислямски и юдейски; възприела е от тях основните ценности на трите религии и е създала нов морален шаблон, който надхвърля границите на националната култура и се превръща в цивилизационен модел. Доказателствата на тази теза са заключени в три безсмъртни литературни образа – Дон Кихот, Дон Жуан и Селестина. Една литературна икона, една митологема и един архетип, създадени през епохата на Ренесанса от трима велики творци (Мигел де Сервантес, Тирсо де Молина и Фернандо де Рохас), на културологично ниво се сливат в идеологема, синтезираща всички аспекти на испанската култура, философия и естетика, и поемат своя път във времето и пространството като цивилизационен модел за много поколения.

Ключови думи: Дон Кихот, Дон Жуан, Селестина, испанска литература, испански писатели

Abstract

The Spanish literary tradition dates back to over ten centuries ago. Its formation was influenced by three basic factors: the Christian, the Islamic and Judaic, from which it has acquired the founding values of the respective religions, creating a new moral mould, which exceeds the boundaries of the national culture, and turns into a civilization model. The proofs of this thesis are enclosed within three immortal literary characters: Don Quixote, Don Juan and Celestina. A literary icon, a mythologeme and an archetype, created during the Renaissance by three great writers (Miguel De Cervantes, Tirso De Molina and Fernando Rojas), which – at the level of cultorology – merge into an ideologeme that synthesizes all the elements of Spanish culture, philosophy and aesthetics, and sets out on a journey through time and space in the form of a civilization model for many generations to come.

Keywords: Don Quixote, Don Juan, Celestina, Spanish literature, Spanish writers

Традицията е автобиографията на една нация. Тя се проявява във всички измерения на живота, но в някои случаи успява да прескочи националните граници и да се превърне в достояние на цялото човечество. Британският изкуствовед Джон Ръскин е казал, че: „Великите нации пишат своите автобиографии в три ръкописа – книгата на делата им, книгата на словата им и книгата на изкуството им. Не можем да разберем нито една от тези книги, ако не прочетем и другите две, но единствената, която заслужава доверие, е последната.” (вж. Кларк, 1977)

Именно чрез изкуството великите нации успяват по най-убедителен начин да пренесат във времето и пространството своите идейни и естетически послания към други времена и нации и да разпространят към тях един цивилизационен модел.

Испанската литературна традиция не представлява обикновена културологична щампа. Кенет Кларк твърди, че „големи произведения на изкуството могат да бъдат създадени и в малки общества” и те свидетелстват за наличието на местна култура.

„Една африканска маска има всички качества на голяма произведение на изкуството. На много хора днес тя би се сторила дори по-вълнуваща от главата на Аполон Белведерски. И все пак цели 400 години след откриването му Аполон е бил онази скулптурна творба, която е будила най-голямо възхищение в света”. (Кларк, 1977)

Това обяснява защо говорим за африкански култури, но за Древногръцка цивилизация. По същата причина можем да говорим за испанска цивилизация, поради огромното ѝ влияние върху всички цивилизационни аспекти на нашето съвремие.

Цивилизационният модел е семиотично понятие. Той представлява минимална структура, която пренася някакво послание във времето и пространството. Този процес на приемственост може да се извърши на ниво на конкретно произведение, но може да се осъществи и на едно по-глобално културологично или цивилизационно ниво.

Испанската култура е плод на много дълго развитие. Първият знак за бъдещия ѝ размах идва още в зората на човечеството. Палеолитните скални рисунки в пещерата Алтамира датират от 150-120 век пр. Хр., но вече са белег на много висок естетически критерий и не случайно са наречени „Сикстинската капела на първобитното изкуство“. В по-късни времена се развива иберийската култура от местните племена, обитаващи земите на днешна Испания. Към нея се добавя културата на келтите, елинистичната култура, финикийската, латино-романската, готската, испаноарабската, еврейската и други култури с по-ограничено значение. Всички тези традиции с течение на времето са асимилирани от населението на полуострова и за тях има неоспорими веществени доказателства. Макар че загубват своята самостоятелност в процеса на етническо смесване и развитие, в периода на ранния ренесанс те се превръщат в една наистина впечатляваща по обхвата си испанска или испаноезична цивилизация.

Най-важна обединяваща роля на всички отделни етнически култури има религията. Християнството е въведено официално в Испания от вестготския крал Рекарето през 589 година, когато готите завладяват полуострова след разпадането на Римската империя.

През 711 година обаче Испанското кралство преживява мощно историческо сътресение при нашествието на арабите, нахлули от Северна Африка. Полуостровът пада под владичеството на маврите, които пренасят със себе си Исляма. Присъствието на тази религия продължава почти 8 века, като създава множество разновидности на културни взаимодействия с траен и неизкореним характер.

Междувременно на полуострова се настаняват и значителни миграционни маси евреи, чиято религия донякъде се припокрива с християнството, но има и свои особености.

Към края на 15 век започва силна офанзива на християнските княжества за изтласкване на арабските нашественици и за формиране на независима Испания. Ключови фигури в този процес са Изабел Кастилска и съпругът ѝ – Фернандо Арагонски. По време на управлението им Испания не само се освобождава от арабското присъствие, но се обединява и се създава испанска нация. През 1492 година се случват няколко знаменателни за страната събития. Прогонени са арабите, евреите и йезуитите. Това гарантира, макар и относително, етническата и религиозна еднородност на нацията. Но създава и дълбоки рани в съзнанието на хората. На тях до голяма степен се дължи типично испанският комплекс за „чистотата на кръвта“. Всяко подозрение за принадлежност към друга религия, дори и да не е вярно, се превръща в повод за гонения и заплахи. Малкото потомци на араби и на евреи, дръзнали да останат, са принудени да се покръстят и да пазят в дълбока тайна произхода си. Тези исторически драми, както е логично, стават важна част и от испанската литературна традиция, която според всички

съвременни философи, изкуствоведи и литературоведи е триполюсна и отговаря на триполюсния религиозен и културен модел на Испания.

Испанската литературна традиция представлява огромно по обем книжно наследство, за съжаление не съвсем добре познато в България, въпреки, че най-ценните произведения вече са преведени на български език. Но въпреки това тя може да се обобщи в няколко образа, които ние, българите много добре познаваме. Всъщност целият свят ги познава и обича.

Става дума за Дон Кихот, Дон Жуан и една по-малко позната фигура – Селестина. Техните образи са изключително любими, преповтаряни, претворявани, продължавани и променяни стотици и хиляди пъти в Испания и извън нея. Първоначално за трите образи се говори поотделно. За пръв път ги свързва един изтъкнат испански есеист, Рамиро де Маесту и за пръв път през далечната 1926 година той ги нарича „литературни митове“. От тогава насам десетки автори подеват тази терминология и дори прибавят към тях все нови и нови образи, които също наричат „митове“ или „митологеми“.

Безспорно тези три образа са най-представителните за испанската литература и най-богати на символно съдържание. Но желанието да ги покажем в най-бляскавата им светлина не бива да подтиква към неправилна употреба на семиотични понятия. Азбучна истина е, че знаковите фигури имат форма и съдържание, които са в различно съотношение при различните образи.

На първо място се нареждат архетиповете. Това са литературни образи, представени с едно доминиращо свое качество, като се пренебрегва обичайната сложност на характерите. Архетиповете са продуктивни обикновено докато в

обществото съществуват предпоставки за наличието на доминиращото качество. Рано или късно обаче тяхното съдържание се изчерпва и те преминават към историческата съкровищница.

Литературните икони се характеризират с много голяма степен на визуализация и, както е характерно за иконите, не подлежат на усъвършенстване, защото се считат за съвършени. Обикновено те имат стабилна продуктивност, но никога вариантите не превъзхождат първообраза.

Литературните митологеми са най-динамични и адаптивни. Те могат да бъдат преповтаряни, моделирани и усъвършенствани, винаги на едно по-високо ниво. И главно, могат да бъдат демитологизирани.

И при трите понятия не става дума за литературните качества на образите. Не може да се каже, че едните са по-добри от другите. Става дума само за различна техника на изграждането им и различни коннотативни процеси.

Вече четири столетия Дон Кихот е един от най-любимите и ненадминати литературни образи. За него са изписани стотици хиляди страници на всички езици. Правени са десетки опити за продължаване на романа, за възкресяване на образа и адаптирането му към нови времена и идеи. В този смисъл и предвид богатото му символно съдържание, той наистина има знакова същност. Дон Кихот е вечен символ на борбата за справедливост и добро, дори когато това изглежда неразумно и независимо какво струва на него и на околните. Затова много критици говорят за „мита за Дон Кихот“ и сякаш с понятието „мит“ се стремят да му прикачат най-висшата степен на символиката.

Качествата на образа на Дон Кихот наистина заслужават най-висшата степен на майсторство, но има няколко обстоятелства, които не позволяват да го наричаме „мит“ или „митологема“. Никое от произведенията, които се опитват да го репродуцират няма качествата на оригинала, нещо повече – те са бледи негови копия, които в повечето случаи не обогатяват образа, а го опростяват до ниво на обикновена карикатура. А истинският Дон Кихот продължава да буди възхищение независимо от експериментите с неговото име. Истина е, че литературната критика в различни периоди разкрива или по-скоро акцентира на различни черти от характера му, но това не означава, че те не са присъствали и по-рано у образа. Просто кодовете за разтълкуване на символното съдържание на знаковите фигури не са у фигурите, а са в обществото.

И още нещо много важно. Дон Кихот не може да бъде митологема, защото е плод на процеси на демитологизация – демитологизация на странстващия рицар, на бедния идалго, на четящия интелектуалец и прочие.

Особена тревога в наше време будят така наречените адаптирани издания за деца и юноши. Такива издания има на всички езици, но те не могат да се впишат в линията на продължаване на образа, защото обикновено го лишават от трагизма и следователно изместват идейното послание на автентичния Дон Кихот.

От семиотична гледна точка е най-правилно да се говори за Дон Кихот като за литературна икона, образ който запазва индивидуалността си и идейните си послания относително непроменени, образ, чието величие, чистота и благородство могат да се сравнят само с образа на Спасителя в рамките на

християнската ценностна система. Тази идея впрочем е изказана за първи път от Мигел де Унамуно и не е отречена от никого.

Друг велик знаков образ в испанската литература е на Дон Жуан. За него всички специалисти са единодушни, че представлява изключително продуктивна митологема, в истинския смисъл на това понятие. Възникнал през Ренесанса, този образ преминава през цялата литературна история не само на Испания, но и на много други нации, без при това да губи испанската си същност. В много случаи новите интерпретации на Дон Жуан надминават и значително обогатяват първообраза и първичните послания. Достатъчно е да цитираме „Дон Жуан“ на Байрон, на Дапонте/Моцарт или на Пушкин. Нещо повече, по своята изключителна продуктивност Дон Жуан може да бъде определен като мега-митологема.

Световният интерес към мита за Дон Жуан може да се онагледява с един труд, изготвен от Арманд Сингър от Университета в Западна Вирджиния, който събира библиографски материал за него до 1965 година. Списъкът съдържа 4 660 заглавия, без да са включени автори от всички страни. Например има много малко руски източници, а български изобщо липсват. При подобен опит за събиране на библиография след 1965 година, заглавията вероятно биха били двойно повече. Рядко има образ в световната литература, който да е така продуктивен като образа на Дон Жуан.

Голяма част от читателите и критиците се обединяват около тезата, че той е прототип на похотливостта. Това разбира се е вярно, но недостатъчно, защото в такъв случай образът би се слял с този на Казанова.

Под влияние на фройдистките идеи много критици се опитват да отключат посланията на образа чрез разсъждения за фрустрирана мъжественост, за сексуална незадоволимост и други теории, които макар и доста убедителни, пренебрегват един много важен факт. Дон Жуан е демонична фигура, която причинява зло както на жените, така и на мъжете, на приятелите си, на баща си, на чичо си и изобщо на всички, с които животът го среща. Това е неговото предизвикателство – да причинява зло, независимо на кого. Това е истинската тръпка за Дон Жуан, това го кара да се чувства силен.

Всичко това ни дава основание да твърдим, че испанската литературна традиция се гради върху сблъсъка на двама титани: единият въплъщение на абсолютното добро, а другият – въплъщение на абсолютното зло. Това противопоставяне не е ново за испанската литература. То води началото си от примитивната космогония на народите, съставляващи испанската нация. Борбата между доброто и злото е задължителен елемент от всички религиозни вярвания и до ден днешен не е загубила своята актуалност. Двете противоположности обикновено са свързани като една монета с две лица, като две успоредни сили с противоположна посока.

Ако проследим внимателно тази идея, ще установим, че в романа „Дон Кихот” присъства абсолютното и безусловно Добро, но отсъства абсолютното Зло. Злото, срещу което героят се бори, винаги е относително, винаги съществува някакво, макар и незначително основание, за проявите на Злото. От друга страна, в „Дон Жуан” съществува абсолютното безпричинно Зло, но няма абсолютно Добро. Много хора стават жертви на героя, но всъщност те са жертви на собствените си слабости и трудно могат да бъдат напълно оневинени. Никоя от

жертвите на Дон Жуан не се противопоставя на Злото. Това е рядка ситуация в литературата, когато двете противоположности се проявяват не в рамките на едно произведение, а на едно по-висше културологично ниво.

Така двата образа, противоположни и взаимно допълващи се, формират една нова семиотична единица, която може да бъде наречена испанска национална културологема. Нейното съдържание е морално послание за Доброто и Злото. Тази културологема обаче има особено идеологическо значение. Тя произлиза от манталитета и националния идеал на ренесансовите испанци.

Утвърждаването на новата испанска нация през Ренесанса изисква нейното пречистване от всички неасимилирани елементи. Само чрез тяхното отричане може да се получи консолидация на националната енергия и изпълнение на така мечтаната териториална и духовна експанзия. Това превръща националната културологема в национална идеологема. Както и всички усилия на нацията, тази идеологема преследва утвърждаване на християнския морал, като го противопоставя на другите две присъстващи религии – исляма и юдейството. Не случайно и маври и евреи са прогонени от Испания и са отъждествени със злото.

В тази идеологема мястото на исляма се заема от фигурата на Дон Жуан, чиято похотливост се отъждествява с полигамията у арабските народи. А с какво се отъждествява юдейството, третото звено на испанската идеологема?

На културологично ниво ролята на липсващото звено се изпълнява от Селестина. Произведението, което дава литературен живот на Селестина се нарича „Трагикомедия за Калисто и Мелибея“. Предполагаемият му автор се

счита, че е покръстен евреин и се нарича Фернандо де Рохас. Сюжетът удивително напомня трагедията „Ромео и Жулиета”, но я предхожда с много години. В схемата на героите Селестина не заема главна роля, но тя е толкова ключова, че с течение на времето всички са започнали да наричат цялото произведение „Селестина”.

Селестина няма национална, нито религиозна принадлежност. Символното ѝ значение се ограничава само в рамките на социалната функция, която изпълнява – да бъде посредник на плътските желания на хората. Цялата ѝ личност е подчинена на тази функция и в този смисъл тя представлява архетип на сводницата, посредник на Злото, което има две основни цели – злато и влияние над хората. На културологично равнище тази посредническа функция е отредена на змията, която служейки на Злото, подтиква Адам и Ева към греха. На идеологическо ниво обаче образът се свързва по неоспорим начин с евреите, чиято посредническа роля в икономическия живот на Испания е била демонизирана и провъзгласена за противна на християнския морал.

Семиотичната роля на образа на Селестина се ограничава във формирането на испанската национална културологема, която е триполюсна. Тя играе роля на връзка между Доброто и Злото и допълва формално тяхното единство. Тоест, превръща ги в испански идеологически модел.

В качеството си на архетип, тя също има много благоприятно развитие, без да еволюира особено във времето, защото идейното ѝ послание се изчерпва. От художествена гледна точка обаче образът е толкова майсторски изграден, че и до ден днешен има нови и нови интерпретации.

На пръв поглед трите образа и трите произведения са съвсем независими и дори противоположни едно на друго. Написани са в рамките на век и половина с различни по продължителност интервали: от 1499 (Селестина) и 1605-1615 (Дон Кихот) до 1630 (Дон Жуан), но все в рамките на Ренесанса. Авторите им са съответно адвокат (Фернандо де Рохас), войн и по-късно чиновник (Сервантес) и монах (Тирсо де Молина), т.е. типични за средната испанска класа прослойки. „Дон Кихот“ е роман, „Дон Жуан“ е драма, а „Селестина“ е трудно определима като жанр, но може да се нарече повествователна драма или диалогичен роман, т.е. нещо средно между роман и драма. Тримата герои принадлежат към основните социални групи в тогавашна Испания: Дон Жуан е богат благородник, Дон Кихот е беден идалго, а Селестина принадлежи към маргиналните слоеве на обществото. Като факт това до голяма степен показва отново една триполюсна социално-класова оценка и идеологичен характер на трите образа. Трите образа представляват различни по вид знакови структури: архетип, литературна икона и митологема, с което изчерпват основните механизми на създаването на естетически и морални послания. Всичко това показва как на една културологична плоскост тези три образа взаимно се допълват и са части от един общ естетически, морален и идеологически модел.

За онагледяване на историческия динамизъм на испанския цивилизационен модел, може да помогне корпусът от произведения, който съм съставила по един единствен критерий: да пресъздават или продължават пряко трите образа и да са литературни произведения, написани на испански език. Съзнателно съм изключила литературно-критични статии и монографии, сценични постановки, филмови и музикални продукции, макар че те биха дали

по-мощна представа за обхвата на изследваното явление, но биха разширили темата до необятност.

Корпусът от „Селестини“ включва 8 произведения, написани между 1499 и 1675 година, т.е. все в периода на Ренесанса. Корпусът от версии на „Дон Кихот“ включва 16 произведения, написани от 1605 до 2005 година, разпределени както следва: Ренесанс – 2 произведения; Просвещение – 5; Романтизъм – 2; Модернизъм – 4 и други съвременни направления – 3 произведения. Корпусът от версии на „Дон Жуан“ включва 27 заглавия от периода 1617 – 2008 година, разпределени както следва: Ренесанс – 2; Просвещение – 1; Романтизъм – 4; Натурализъм – 1; Модернизъм – 9; разни съвременни направления – 10 заглавия.

Съпоставката на тези корпуси води до няколко основни заключения: трите образа се появяват през Ренесанса, период на утвърждаване на испанската нация като отражения на триполюсния етнически и религиозен модел на обществото.

През епохата на класицизма Селестина престава да бъде продуктивна като литературен архетип. Като сценичен образ остава да живее единствено автентичната Селестина. За сметка на това Дон Кихот и Дон Жуан напускат пределите на Испания и поемат функциите на цивилизационен модел.

Романтизмът възхвалява бунта срещу всички правила. В този смисъл той развенчава моралните схеми, сваля Бог от пиедестала му на върховен съдник и оставя тази роля на индивидуалната съвест. Затова Романтизмът не докосва иконата на Дон Кихот, тя бездруго съдържа стремеж към свобода, и придава изключително значение на мита за Дон Жуан, чието его не зачита никакви табута.

Реализмът пренебрегва до голяма степен и трите образа, защото той не борави със символи, а показва нещата такива, каквито са. Парите и тяхната пагубна сила се превръщат в основна тема на Реализма. Единствено образът на Селестина има връзка с тази тема.

Модернизмът в края на XIX век довежда в Испания едно поколение автори, дълбоко разтревожени от икономическия и морален упадък на страната. Не е случайно, че те пламенно се залавят да възстановят традиционните ценности и виждат в тях единствено спасение. От позициите на литератори, философи и мислители, те ревизират традиционните литературни стойности и категорично заявяват: Дон Кихот, Дон Жуан и Селестина са най-успешният синтез на испанската идентичност.

След тях авангардизмът и съвременните литературни течения предприемат редица експерименти с образите. Всички те обаче показват само едно – нашето съвремие няма фиксирани критерии за добро и зло, но продължава да ги търси и продължава да следва същия стар цивилизационен модел.

Логично е да се запитаме, щом семиотичното съдържание на испанския цивилизационен модел е противопоставянето на Доброто и Злото, доколко този модел е испански? Не е ли това един общочовешки модел?

За да си отговорим на този въпрос е достатъчно да се опитаме мислено да поставим трите образа в някакъв друг контекст, но извън Испания. И ще разберем колко нелепа е тази идея. Възможен ли е Дон Кихот на фона на буйна зеленина, в някоя страна, където няма слънце, прашни пътища, стада овце и вятърни мелници? Възможен ли е Дон Жуан някъде другаде, освен в Севиля, град

запазил духа на някогашните маври в дворци с безбройни фонтани, с пищни портокалови дървета, където жегата блокира волята и разума на човека и оставя единствено инстинктите да ръководят поведението му. Възможна ли е Селестина извън полусянката на малките бедни улички на Саламанка, Талавера или Бургос, където хората се опитват да останат анонимни, за да не бъдат преследвани за това, което са?

Отговорът е очевиден. Не, не е възможно Дон Кихот, Дон Жуан или Селестина да бъдат отделени от Испания. И в този смисъл цивилизационните послания, които те носят са типично испански, макар че се проявяват винаги и навсякъде, където има борба между Доброто и Злото.

Библиография

Кларк, К. (1977). *Цивилизацията*. София, „Български художник“.

Maestu, R. de (1981). *Don Quijote, Don Juan y la Celestina: ensayos en simpatía*. Espasa-Calpe S.A.

Singer, A. E. (1965). *Don Juan Theme. Versions and Criticism: A Bibliography*. December 1965, Morgantown, West Virginia University Bulletin
<http://www.donjuanarchiv.at>

Unamuno, M. de (1988). «El sepulcro de don Quijote», en *Vida de don Quijote y Sancho*. Madrid: Cátedra.

Славова, Любка. (2014). *Испанската литературна традиция като цивилизационен модел*. В С. Богданов (ред.), *Традицията като вдъхновение*, (pp. 8-22). София: Нов български университет. URL